

סימן ח'

בעניין פטור מצטער ובדין סוכה הראויה לשיבה (דף כה.)

פתיחה

הלכה ידועה היא שהמצטער פטור מן הסוכה. בסימן זה נבקש לבחון את היקף דין מצטער ואת מידת השפעתו על הגדרת הסוכה כדירה. הנה גרסינן במשנה (כה.): "חולין ומשמייהן פטורים מן הסוכה". אולם המשנה אינה מבארת מהי הגדרת חולה שפטור בשל מחלתו מחובת ישיבת סוכה, ועל כך שנינו בגמרא (כו.):

תנו רבנן, חולה שאמרו לא חולה שיש בו סכנה, אלא אפילו חולה שאין בו סכנה אפילו חש בעיניו, ואפילו חש בראשו. אמר רבן שמעון בן גמליאל, פעם אחת חשתי בעיני בקיסרי והתיר רבי יוסי בריבי לישן אני ומשמי חוץ לסוכה.

דהיינו, הברייתא מבארת שהיקף הפטור של חולה רחב מאוד, וכולל לא רק חולה שיש סכנה בישיבתו בסוכה, שפטור משום פיקוח נפש, אלא גם חולה שאין בו כל סכנה, ואפילו במקרה חולי קל. אולם לא מבואר מהו הטעם לכך שלגבי ישיבת סוכה הגדרת חולה כל כך רחבה, בשונה מתחומים אחרים בהלכה שבהם ישנה התייחסות לחולה (כגון לגבי רפואה בשבת או לגבי אכילה ביום הכיפורים) אשר שם ההגדרה מצומצמת הרבה יותר.

עוד גרסינן שם:

רבא שרא ליה לרבי אחא בר אדא למגנא בר ממטללתא משום סרחא דגרגישתא. רבא לטעמיה, דאמר רבא מצטער פטור מן הסוכה.

כלומר רבא מרחיב את הפטור אף יותר, ומחדש שלא רק חולה, אלא גם מי שסובל בסוכה מחמת ריח רע שיש בה וכדומה, פטור מהישיבה בה. בעזרת דברי רבא הללו,

הקובע שהמצטער פטור מן הסוכה, אפשר גם לבאר מדוע הגדרת חולה כאן היא כה רחבה, שהרי החולה, גם אם אין לו כל סכנה בישיבה בסוכה, בוודאי שיש לו בכך צער רב ועל כן הוא פטור. אך עדיין יש להבין מהו מקור דין זה, ובמה שונה מצוות סוכה מכל המצוות שבתורה, שהפטור ממנה הינו כה נרחב.

שיטת התוספות - פטור מצטער מדין כעין תדורו

הנה בגמרא (כו.) נאמר שגם עוברי דרכים פטורים מן הסוכה, וביארו התוספות (ד"ה הולכי):

הולכי דרכים ביום - כל זה נפקא מתשבו כעין תדורו, שכשם שאדם בביתו אינו נמנע מלצאת לדרך. וכן מצטער דפטרו לעיל מן הסוכה, היינו מתשבו כעין תדורו, דאין אדם דר במקום שמצטער.

מבואר מדברי התוספות הללו שפטור מצטער, כמו גם הפטור של הולכי דרכים, נלמד מדרשת "תשבו כעין תדורו". ביאור הדברים: בתורה נאמר "בסוכות תשבו שבעת ימים, כל האזרח בישראל ישבו בסוכות" (ויקרא כ"ג, מב), ודרשו חז"ל (ספרא, אמור פרשה י"ב): "תשבו - ואין תשבו אלא כעין תדורו".¹ כלומר, אופן וצורת ישיבת האדם בסוכה צריכים להיות דומים לאופן ולצורה שהוא היה יושב בביתו. וכך מתבאר בבבביתא לקמן (כח):

1 מלבד הספרא, דרשה זו נזכרת במקומות רבים בשני התלמודים, הבהבלי (סוכה כו., כז., כח.; קידושין לד., ערכין ג.) והירושלמי (סוכה, פ"ב ה"י). הירושלמי אף מחזק דרשה זו בגזרה שווה לפסוק "וירשתם אותם וישבתם בה" (דברים י"א, לא), שכשם ש"וישבתם בה" האמור לגבי הורשת הארץ הוראתו היא ישיבת קבע, כך גם בסוכה כשכתוב "תשבו" נדרשת ישיבת קבע.

יש להוסיף שבניגוד לדברי הירושלמי, הריטב"א בסוגיא (כו. ד"ה פרצה) מבאר שדווקא הלשון "תשבו" משמעה ישיבת עראי, בניגוד ל"תדורו", שהיא ישיבת קבע, ולכן הוא מסביר שהלימוד הוא שכיוון שהתורה מחייבת אותנו לשבת בסוכה במשך זמן של שבעה ימים, הרי שכוונת המצווה היא שנשב שם בצורה קבועה, כעין בית. לאחר מכן מציע הריטב"א בשם הרמב"ן ביאור נוסף בכוונת חז"ל, בו נעסוק לקמן.

תשבו כעין תדורו, מכאן אמרו כל שבעת הימים עושה אדם סוכתו קבע וביתו עראי, כיצד, היו לו כלים נאים מעלן לסוכה מצעות נאות מעלן לסוכה.²

לאור זאת מחדשים התוספות היבט נוסף לדין כעין תדורו – כשם שאדם שהישיבה בביתו גורמת לו לצער עוזב את ביתו והולך למקום אחר, שהרי אין אדם דר במקום שהוא מצטער, כך גם הדין לגבי סוכה, שאם הסוכה גורמת לו צער הוא רשאי לצאת ממנה למקום אחר, וזהו מקור הדין לכך שהמצטער פטור מן הסוכה. כדברי התוספות הללו מצינו בדברי רבים מן הראשונים, ובהם הרא"ם, הרא"ש, המאירי, הרא"ה, רבנו יהונתן, ועוד.³

שיעור וגדר המצטער

ישנן כמה נפ"מ שבוקעות ועולות מתוך דברי התוספות הללו בביאור דין מצטער. הנה כתב הרא"ם (יראים סימן תכ"ג):

מצטער פטור מן הסוכה, פירוש שיש לו צער בסוכה ובצאתו ינצל... ושיעור לצער כדתנן "ירדו גשמים מאמתי מותר לפנות משתסרח המקפה", ומי שאינו בקי בזה השיעור יתן לבכו ואם מצטער באותו ענין שבצער הזה היה יוצא מביתו רשאי לצאת מסוכתו.

חזינן בדבריו תרתי:

א. לא כל צער פוטר מן הסוכה, אלא רק צער בשיעור של תסרח המקפה (דהיינו שמאכלו מתקלקל ואינו יכול לאכלו יותר). כלומר, ניתן לצאת מן הסוכה ברמת צער שהייתה גורמת גם לאדם הנמצא בבית לצאת מתוך ביתו.⁴

2 וכן כותב גם רש"י בסוגיין (כו. ד"ה כעין) לגבי פטור שומרי גנות ופרדסים מן הסוכה אליבא דאביי, שהסוכה צריכה להיות כמו ביתו של כל השנה: "כעין תדורו – כדרך שהוא דר כל השנה בביתו, הזיקתו תורה להניח דירתו ולדור כאן בסוכה עם מטותיו וכלי תשמישו ומצעותיו".

3 עיין יראים (סימן תכ"א); הובאו דבריו גם במרדכי סימן תש"מ, ובהגהות אשר"י פ"ב, סימן י"ב, רא"ש בתוספותיו (כו. ד"ה הולכי), הרא"ה בחידושו (ד"ה רבא), המאירי (כה. ד"ה חולים) ורבנו יהונתן מלוניל (י. באלפס ד"ה שלוחי).

4 מכאן נובע לכאורה שגדר הצער הוא סובייקטיבי. הנה שנינו במשנה (כח.): שמותר

ב. היציאה מן הסוכה תגרום להפסקת אותו הצער, וכלשונו - "ובצאתו יינצל".

ומובן ששני התנאים הללו של רבנו הרא"ם משתלבים זה בזה, דהיינו: כדי לפטור את האדם משיבה בסוכה לא די בכך שנגרם לו צער רב, אלא צריך גם שהיציאה מן הסוכה תבטל את אותו הצער, שהרי גם בביתו, אם היה נגרם לאדם צער רב אך לא הייתה לו חלופה ראויה שבה היה הצער מתבטל או מצטמצם, הוא לא היה יוצא מביתו, ואם כן הוא הדין לגבי סוכה. ושני התנאים גם יחד נובעים מתוך היסוד שיסודו התוספות, ששורש הפטור הוא כעין תדורו, וכמו שנתבאר.

אלא שעל דברי התוספות והרא"ם הללו מקשה המהרי"ק (ש"ת, סימן קע"ח) מדברי הסוגיה הדנה בחיוב אבל בסוכה (כה:), וכך שנינו בסוגיה:

אמר רבי אבא בר זבדא אמר רב, אבל חייב בסוכה. פשיטא, מהו דתימא הוואיל ואמר רבא מצטער פטור מן הסוכה האי נמי מצטער הוא, קמשמע לן הני מילי צערא דממילא, אבל הכא איהו הוא דקא מצטער נפשיה, איבעי ליה ליתובי דעתיה.

כלומר, הגמרא אומרת שהייתה הווה אמינא לפטור אבל מסוכה מכוח דין מצטער. ולכאורה, צערו של האבל כלל לא נגרם מחמת הסוכה, ואף לא ייפסק בצאתו ממנה, ואם כן לא מובן מדוע ישנה הווה אמינא לפטור אותו מסוכה מטעם זה, וכלשון מהרי"ק: "דבצאתו מן הסוכה לא יחשוך כאבו ולא ינצל מן הצער".

ועוד יש להוסיף ולהקשות, שבגמרא מבואר למסקנה שהטעם שהאבל חייב בסוכה הוא מפני שעליו ליישב דעתו, וכמו שכתב רש"י שם (ד"ה מיבעי), "חובה עליו ליישב דעתו למצוה". ולכאורה לפי שיטת הרא"ם וסיעתו גם אם האבל לא יכול ליישב את דעתו הוא עדיין יתחייב בסוכה, שהרי הפטור לא נובע מעצם העובדה שיש לאדם צער אלא מפני שכאשר הישיבה בסוכה גורמת לאדם צער היא אינה "כעין תדורו", ואילו כאן הסוכה כלל לא גורמת לצער.

לפנות את הסוכה משתסרח המקפה, ועל כך גרסינן בגמרא: "אביי הוה קא יתיב קמיה דרב יוסף במטלתא, נשב זיקא קא מייתי ציבوتא. אמר להו רב יוסף פנו לי מאני מהכא, אמר ליה אביי והא תנן משתסרח המקפה (ועדיין לא סרחה המקפה), אמר ליה לדידי כיון דאנינא דעתאי כמי שתסרח המקפה דמי לי". ולשיטת היראים נימוקו של רב יוסף מבואר עד למאוד, שכיוון שרב יוסף היה יוצא גם מביתו באופן זה, הרי הוא נחשב כמצטער הרשאי לצאת גם לגבי הסוכה.

והנה כתב הרא"ש שם בסוגיה:⁵

האי נמי מצטער הוא בישיבת הסוכה יותר מבישיבת הבית, דאבל חפץ הוא להיות מתבודד ויושב במקום צער ואפילה כדי להיות טרוד בצערו.

כלומר, הרא"ש מחדש שאכן הסוכה גורמת צער לאבל, מפני שרצונו של האבל הוא להיות במקום אפל התואם את מצבו הנפשי, ולא בסוכה, שהיא מקום שמחה. לכן, השהייה בסוכה גורמת לו צער גדול יותר מאשר השהייה בבית, ולפיכך היה מקום לומר שנתיר לו לצאת מן הסוכה כדי למעט בצערו (ולדברינו צריך לומר עוד, שעל אף שהסוכה איננה סיבת הצער שלו אלא פטירת קרובו כמובן, הרי שגם לסוכה כמקום של שמחה יש חלק בהעצמת צערו) – קמ"ל שבכוחו להתגבר על צערו ולשבת בסוכה שלא בצער, ולכן הוא חייב בסוכה.

ונראה שהרא"ש כתב כן משום שאחזו בשיטת תוספות והרא"ם, שסיבת הפטור של מצטער היא מדין כעין תדורו, ולכן התקשה מדוע שהאבל יפטור מסוכה, הרי יהיה לו את אותו הצער גם בבית, ולכן חידש הרא"ש שהסוכה גופא גורמת לו צער, בעוד המקום האפל מקהה את צערו, וכמו שנתבאר.⁶

אולם המהרי"ק מיאן בסברת הרא"ש וכתב "דרוחק גדול הוא לומר שישיבת הסוכה תרבה עליו צער אבלו, ואדרבה סברא היא בהיפך". דהיינו, לדעת המהרי"ק לא רק שהסוכה אינה גורמת צער לאבל, אלא אדרבה שמחת הסוכה מסייעת לאבל להתמודד עם צערו, ואילו מקום אפל רק ירע את מצבו. אכן לשיטת המהרי"ק יש להבין ביותר מדוע ישנה הווה אמינא לפטור את האבל מסוכה, הרי מצד דיני "תשבו כעין תדורו" אין בכך כל הגיון, מפני שהדירה הטובה ביותר עבורו כעת היא הסוכה.

5 פ"ב סימן ז', וכן הוא בתוספות הרא"ש שם.

6 ועיין גם בט"ז (תר"מ, ס"ק ח) שביאר באופן אחר, שההו"א הייתה שיש פטור גורף לכל מצטער מן הסוכה (אולי כדעת ראשונים אחרים שיובאו להלן), והמסקנה היא כשיטת היראים, שהפטור תלוי בכך שיש פחות צער בישיבה בביתו מאשר בישיבה בסוכה, ולכן האבל חייב. בדרך זו הלכו גם אחרונים נוספים, אך לענ"ד יש בכך דוחק בלשון הגמרא "איבעי ליה ליתובי דעתיה", ואכמ"ל.

בניית סוכה במקום הגורם צער

עוד כתב הרא"ם (שם):

ודוקא שעשה סוכתו מתחלה במקום הראוי לאכול ולשתות ולישן בה, ונולד לו הצער אחר כך. אבל עשאה מתחלה במקום הראוי להצטער באכילתו או בשתייתו או בשינה, כגון שירא מגנבים ומלסטים, לא מיבעיא דלא מיפטר בה, אלא אפילו אין סכנה באכילה ושתיה אלא בשינה לא יצא ידי חובתו כלל אפילו באכילה, דהא כעין דירה בעינן, כיון שאין יכול לעשות בה כל צרכיו, אכילה ושתיה ושינה בלא צער, מתחלה לא היא סוכה כיון דלצעוריה קיימא.

חזינן מדברי הרא"ם יסוד נוסף, שכל פטור מצטער הוא רק כאשר אדם בנה את הסוכה במקום ראוי, וסיבת הצער נוצרה לאחר מכן. אך כאשר מראש האדם בנה את הסוכה במקום הגורם לו צער, לא רק שאינו נפטר אח"כ מדין מצטער, אלא שאף אם כעת האדם אינו מצטער הוא אינו יוצא ידי חובתו בסוכה שכזו.

ונראה שגם כאן לשיטתו אזיל, שכיוון שדין מצטער נובע מדרשת "תשבו כעין תדורו", ממילא באופן מהותי אין כאן רק פטור אלא גם חיוב. כלומר, מוטלת על האדם חובה לבנות סוכה הראויה לכעין תדורו, וכמו שדרשו חז"ל בברייתא (כה): שעליו להעלות את כליו הנאים לסוכה. ממילא, אם הסוכה אינה בנויה באופן זה ואינה ראויה כלל לשיבה, היא אינה נחשבת כסוכה. וממילא האדם היושב בה אינו מקיים בכך מצוות סוכה כלל אף בזמן שבפועל הוא אינו מצטער.

ונראה עוד לדרייק בדברי הרא"ם, שהפסול בסוכה הגורמת לאדם צער הוא פסול בחפצא ולא רק בגברא, וכמו שכתב בסוף דבריו "מתחלה לא היא סוכה". דהיינו, ניתן היה להבין שדין תשבו כעין תדורו מגדיר רק את חובת הגברא, שעליו לשבת בסוכה באופן דומה לשיבתו בביתו. אולם הרא"ם מחדש שדין תשבו כעין תדורו מגדיר גם את החפצא של הסוכה ומחייב שהיא תהיה ראויה לדירת אדם כמו דירתו של כל השנה.⁷

7 לאור דברינו, שפסול כעין תדורו לדעת הרא"ם הוא פסול בחפצא, יש להתבונן מה הדין כאשר יש בסוכה דבר מסוים שגורם צער לאדם אחד ואילו לאדם אחר הוא לא גורם צער, האם בשל כך הסוכה פסולה לכולם או רק למי שדבר מסוים זה גורם לו צער (ועיין להלן הערה 9).

לפי זה מובן גם מה שמוסיף הרא"ם עוד לחדש בהמשך דבריו, שגם כאשר הצער הוא רק בשינה, אך אין צער כלל באכילה, כגון במקרה שלא יכול לישון מפני שחושש מליסטים, אזי לא רק שהסוכה איננה סוכה לגבי שינה, אלא גם לגבי אכילה ושתייה היא איננה סוכה, משום שהפסול הוא פסול בחפצא ולכן גם פגם בתחום אחד בלבד פוסל את הסוכה כולה.⁸

אלא שיש להקשות על דבריו מדברי הגמרא בה פתחנו, "רבא שרא ליה לרבי אחא בר אדא למגנא בר ממטללתא משום סרחא דגרגישתא", וביאר רש"י שם: "קרקע לבנה שהיו טחין בה קרקעית הסוכה". דהיינו, הריח הרע הגיע מהחומר שבו טחו את רצפת הסוכה, ונמצא שמעיקרא הסוכה לא הייתה ראויה לכעין תדורו.⁹ וקשה, שהרי לדעת הרא"ם במצב כזה הסוכה עצמה פסולה מעיקרא, ובוודאי שאין בה פטור מצטער.

8 ראייה להבנה זו בדברי הרא"ם יש להביא מדברי שו"ת חכם צבי (סימן צ"ד), שחלק על מסקנת הרא"ם האחרונה והתיר לאכול אף בסוכה שאינה ראויה לשינה. החכם צבי נימק את דבריו בכך שדין "כעין תדורו" נאמר רק לגבי האדם, שירגיש בנוח בכל עת שיושב בסוכה, ולא לגבי החפצא של סוכה, ולכן סוכה יכולה להיות ראויה אכילה אף שאינה ראויה לשינה, וכן להיפך. קמן כמעט מפורש שהחכם צבי הבין שדעת הרא"ם אינה כך, אלא שדין "כעין תדורו" הוא גם בחפצא של הסוכה, ולכן פסל הרא"ם סוכה שאינה ראויה לשינה גם לצורך אכילה.

כהבנה זו מוכח גם מדברי הגר"א, שהנה הרמ"א (סימן תר"מ סעיף ד') פסק להלכה את דינו של הרא"ם, שאם הסוכה גורמת צער בשימוש אחד, לא יוצאים בה ידי חובה גם בשימושים אחרים. על כך כתב הגר"א בביאורו שם: "כמו שאינה מחזקת ראשו ורובו ושולחנו, ופחותה מעשרה והוצין יורדין לתוך עשרה, ואינה יכולה לקבל כרים וכסתות וכיוצא בהן".

קמן שהביא הגר"א ג' ראיות לדינו של הרמ"א: א. הסוגיה בדף ג. שסוכה שאינה מחזקת ראשו ורובו ושולחנו פסולה. ב. הסוגיה בדף ד. שסוכה בגובה עשרה טפחים שהוצין יורדים לתוך עשרה נחשבת דירה סרוחה ופסולה (לדעת רוב הראשונים). ג. הסוגיה בדף י. לגבי סוכה על גבי סוכה, שאם העליונה אינה יכולה לקבל כרים וכסתות היא אינה נחשבת כסוכה, ולכן היא אינה פוסלת את התחתונה מדין סוכה ע"ג סוכה. בכל המקרים הללו הפסול הוא בחפצא של הסוכה, משום אינה ראויה לדירה, ואם כן מוכח שלדעתו הוא הדין והוא הטעם גם במקרה דנן (ועיין סימן א' לענין ישיבת ראשו ורובו, וסימן ג' לענין דירה סרוחה, ואכמ"ל).

9 וכן משמע מאוד ראשונים רבים, שהריח הרע הסוכה נבע מאותה הגרגישתא שבה טחו את רצפת הסוכה.

כמה וכמה תירוצים נשנו ונאמרו בזה בדברי רבותינו הראשונים.¹⁰ אחד מהם עולה מדברי האגודה (סוכה פ"ב ד"ה רבא שרי), שהביא את דברי היראים בזו הלשון:

ודוקא שנוולד הצער אחר עשיית הסוכה, או שאינו יכול בשום ענין לעשות סוכה במקום אחר.

חזינן בדבריו שלדעתו כל חומרת היראים היא רק במקום שאפשר היה לעשות את הסוכה במקום שאין בו צער, ולמרות זאת בנה אותה במקום שיש בו צער. אך אם אין מקום אחר לבנות את הסוכה, מותר לבנות גם במקום שיש צער.

ונראה שהסברה בדבריו תלויה אף היא בדין כעין תדורו, שכשם שאדם בונה את ביתו במקום הטוב ביותר עבורו (ולא במקום ריח רע או קור וכדומה) כך עליו לעשות גם בסוכה. וממילא כל זה נכון רק כאשר יש באפשרותו לבנות סוכה במקום ראוי, ובחר לבנות את סוכתו במקום שאינו ראוי למגורים. אך אם זהו המקום היחיד שיש לו, אזי כשם שהיה בונה שם את ביתו ולא נשאר ללא קורת גג, כך גם מותר לו לבנות שם את סוכתו, ויוצא בה ידי חובה.¹¹

10 הרא"ש (פ"ב סימן י"ב) כותב לתרץ שמיירי באכסנאי, דהיינו שרב אחא לא היה בעל הסוכה אלא רק התארח שם. ולכן אין קושיה כיצד בנה סוכה במקום שמצטער בו. אולם עדיין יש לשאול, כיצד בנה שם בעל הסוכה את סוכתו, ועל כן יש להוסיף את דברי הר"ן, שכתב שרק רב אחא סבל מאותו ריח רע, אך לשאר בני אדם, ובכללם לבעל הבית, לא הפריע אותו הריח, ולכן עבורם הסוכה הייתה כשרה (ועיין לעיל הערה 6 שהסתפקנו בשאלה זו).

עוד כתב הרא"ש לתרץ שאותה גרגישתא הייתה גופסית, דהיינו כעין סיד, שהריח הרע נוצר רק כאשר החומר במגע עם מים. לכן מתחילה כשבנו את הסוכה לא היה שם ריח רע והיא הייתה כשרה, ורק לאחר מכן כשירדו גשמים נוצר הריח הרע, ואז נפטר רב אחא מדין מצטער.

11 לדברי האגודה הללו נפ"מ גדולה להלכה לגבי מי שדר במדינות קרות מאוד, שמן הנמנע לישון שם, ולכאורה לפי שיטת הרא"ש ופסיקת הרמ"א לדינא סוכתם פסולה גם לאכילה. ברם, לפי האגודה אפשר לומר שכיוון שכל המדינה קרה מאוד, ואין בה מקום חם לבנות בו את הסוכה, ממילא היא כשרה לאכילה אף שלא ניתן לישון בה.

הלכה נוספת הנובעת מדבריו קיימת ביישובים ביש"ע וכדומה, בשנים שבהם אסרו כוחות הביטחון לישון בלילה בסוכה מחשש לחדירת מחבלים וכדומה. גם כאן לכאורה לפי פסק הרמ"א הייתה סוכתם פסולה גם ביום, כי היא אינה ראויה לשינה מדין מצטער, ואף יותר מכך (עיין תחומין כרך כ"ד, מש"כ שם). אולם לדברי האגודה

לדרך זו אפשר לתרץ את דברי הגמרא, שמדובר במקרה שהמקום היחיד שהתאפשר בו לרב אחא לבנות סוכה היה עם גרגישתא, ולכן היה מותר לו לבנות את סוכתו שם, אע"פ שלבסוף לא היה יכול לישון שם מחמת הריח הרע.

סיכום ביניים

ראינו את דין המצטער פטור מן הסוכה, וביאור התוספות שהוא נלמד מדרשת "תשבו כעין תדורו". לאור זאת למד הרא"ם שלושה דינים: א. הצער צריך להיות מחמת הסוכה, והיציאה ממנה תבטלו. ב. הצער צריך להיות משמעותי, בשיעור שגם היה יוצא מביתו. ג. אם מראש בנה סוכה במקום צער – אינו יוצא ידי חובה. הקשינו על הדין הראשון מסוגיית אבל, שצערו אינו מחמת הסוכה, ובכל זאת סברו לפוטרו, וכן הקשינו על הדין השלישי מסרחא דגרגישתא, ויישבנו את הדברים בדוחק, כעת נבקש להציע מקור אחר לדין.

שיטת הרמב"ן והריטב"א - אזרח רענן

בתורה נאמר (ויקרא כ"ג, מב):

בסוכות תשבו שבעת ימים, כל האזרח בישראל ישבו בסוכות.

ויש להבין מדוע נקטה התורה בלשון "כל האזרח", שהיא לשון די ייחודית בתורה. ודרשו חז"ל (תורת כהנים אמור פרשה י"ב):

אזרח - זה אזרח, האזרח - להוציא את הנשים, כל האזרח - לרבות את הקטנים.

כלומר, מהמילה "אזרח" ניתן היה להבין שהמצווה מוטלת על כל אזרח, ובכלל זה גם על נשים, אך התוספת של ה"א הידיעה מלמדת שנשים פטורות. הגמרא (סוכה כה.) מביאה מדרש זה ומקשה עליו, ולבסוף מסיקה שפטור נשים מסוכה נלמד מהלכה למשה מסיני, ודרשה זו היא אסמכתא בלבד.

אפשר לומר בפשטות שסוכתם כשרה ביום, משום שאין להם מקום אחר לבנות את סוכתם, שהרי כל הישוב בחזקת אותה סכנה, וכמו שנתבאר.

לאור זאת הקשה שם בחידושי הריטב"א (ר"ה ויש לשאול), שאם דרשה זו היא רק אסמכתא, מדוע בכל זאת נכתב בתורה "אזרח". וכתב ליישב:

שמעתי בשם רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל, שבא לומר שלא יתחייב בסוכה אלא מי שהוא כאזרח רענן, פרט להולכי דרכים ושומרי פירות ומצטער וכיוצא בהן.

כלומר, על סמך הפסוק בתהלים "מתערה כאזרח רענן"¹², מחדש הריטב"א בשם הרמב"ן שמשמעות המילה "אזרח" היא אדם היושב בביתו בנחת ובמיטב התנאים, ולדעתו זהו המקור לכך שמי שאינו במצב זה – דהיינו הולכי דרכים, שומרים ומצטער – פטור משיבה בסוכה.¹³

נראה כי המחלוקת בין הריטב"א לתוספות אינה רק בשאלת מקור הדין אלא גם במהותו. כלומר, לדעת התוספות דין מצטער נובע מליקוי שקיים בסוכה, שכאשר נגרם בה צער לאדם שוב היא אינה משמשת לו כבית, בעוד לדעת הריטב"א הדגש הוא על האדם, שכאשר אינו נמצא במצב מיטבי הוא פטור מן הסוכה.

לדרכו של הריטב"א, מובנת עד מאד הגמרא המציעה לפטור את האבל משיבה בסוכה מדין מצטער, שהרי בהיותו מתאבל על מתו הוא אינו "אזרח רענן" כלל ועיקר. גם למסקנה, הסיבה שאבל כן חייב בסוכה אינה משום שהצער אינו מחמת הסוכה, אלא רק משום שיכול ליישב את דעתו, היינו שבכוחו להפוך את עצמו להיות "אזרח רענן" החייב בסוכה. וביותר לפי מה שכתב הריטב"א שם (סוכה כה: ד"ה

12 כך נאמר בתהילים (ל"ז, לה): "ראיתי רשע עריץ, ומתערה כאזרח רענן". שני ביאורים נאמרו בדברי המפרשים שם בהבנת המילה "מתערה": לדעת מפרשים רבים (רש"י, רד"ק, מצודות, אלשיך ומלבי"ם) משמעותה כמו מעורה, דהיינו מושרש היטב ונאחז בקרקע, אך יש מפרשים (ראב"ע) שהוראת המילה היא "עושה בריש גלוי" (ראה רש"י ויקרא כ', יח, שביאר כך את הוראת המילה "הערה" שבפרשת העריות).

13 הנה ברמב"ן על התורה (ויקרא שם) הביא את דרשת חז"ל כפי שהובאה ברש"י, וכן את דברי התורת כהנים, והוסיף עוד על דרך הפשט שבא הכתוב לומר שלא די בכך שאחד מבני הבית יישב בסוכה, אלא כל האזרח יישבו. ובסיום דבריו הוסיף בזו הלשון: "ויתכן שיאמר כל אשר כאזרח רענן בביתו, להוציא מפרשי ימים והולכי על דרך". הנה אף שיסוד הדברים מצוי בלשון הרמב"ן עצמו, הוא מציע זאת רק בדרך ייתכן בסוף דבריו, ואף אינו מזכיר את דין מצטער שמביא הריטב"א, ואכמ"ל.

הא דאמרינן) בשם רבו, שחכמים חייבו את האבל לשבת בסוכה מפני שיש בכוח הסוכה לנחמו, וזהו ממש היפך סברת הרא"ש, שכתב שעצם הישיבה בסוכה מצערת אותו.¹⁴

עוד נראה לומר כי תהיה גם נפ"מ לגבי דינו של הרא"ם, שכאמור חידש שאם הסוכה גורמת לאדם צער בעת השינה, היא פסולה עבורו גם לאכילה ולשתייה. ונראה שהריטב"א ימאן בחידוש זה, משום שלדרכו של הריטב"א מוקד הפטור הוא רק באדם ולא בסוכה, לכן הואיל ומצד עצמה הסוכה כשרה (אלא שכאשר האדם אינו חש בנוח הוא פטור מלשבת בה), הרי שבעת שהוא חש בנוח, כגון בעת האכילה, מדוע שייפטר ממנה.

ואולי אפשר לומר יותר מכך, לגבי זמן השינה עצמו, שיש בו צער. ייתכן שלפי לשיטת הריטב"א, שעיקר המוקד של פטור מצטער הוא בגברא, אם אדם בנה סוכה במקום שנגרם לו צער עדיין יש שם סוכה עליה בחפצא,¹⁵ ולכן אולי אף מי שבנה סוכה זו מעיקרא באופן זה – שם סוכה עליה, ויכול להיפטר אחר כך מדין מצטער.¹⁶ ובזה אפשר ליישב לפי שיטת הריטב"א את סוגיית סירחא דגרגישתא, שכאמור לפי שיטת הרא"ם היא קשה מאוד.

14 הנה כתב בשו"ת פעולת צדיק (ח"ב סימן קצ"ז) שאסיר היושב בבית הכלא פטור משיבה סוכה מדין מצטער מפני שהוא בצער מכך שהוא כלוא. והנה, לדרכו של הרא"ם אין כל פשר לסברתו של הפעולת צדיק, שהרי לא הסוכה גרמה לצער, ואף אם ייצא מהסוכה וישוב בחזרה לתאו לא יתמעט צערו כלל. אולם לדרכו של הריטב"א מובנים הדברים עד למאוד, שכאשר הגברא הוא אסיר, בוודאי שהוא אינו במצב של אזרח רענן, ועל כן פטור הוא מסוכה גם אם צערו שווה בסוכה ובבית. ועיין עוד בפמ"ג (תר"מ, א"א ס"ק י) מה שכתב בביאור דברי הריטב"א הללו.

15 ועוד יש להוסיף ולומר שחלוקה סוכה זו מדירה סרוחה ומסוכה שאינה מחזקת ראשו ורובו (שהגרי"א דימה בין סוכות אלו לשיטת הרא"ם, וכמ"ש לעיל), מפני שבשני המקרים האלו אין הסוכה ראויה למגורים כלל, ואילו כאן שפיר ראויה היא לדירה ועל כן שמה סוכה, אלא שהואיל והאדם מצטער בתוכה, הוא פטור משיבה בה.

16 אם כי נראה ברור שאף שהסוכה כשרה לא ראוי לעשות כן, כמו הלושב סדין כדי להיפטר מן הציצית, שמבואר במנחות (מג). שבעידנא דריתחא נענשים גם על אי קיום עשה, אף שלדינא הוא פטור. ועיין במש"כ בזה מו"ר הרא"ל זצ"ל במנחת אביב (עמ' 582).

"תשבו כעין תדורו" אליבא דהריטב"א

אף שלפי שיטת הריטב"א מיושבות היטב שתי הסוגיות שהזכרנו, עדיין קשה לומר שהלימוד מהמילה "אזרח" מהווה את מקור הדין, שהרי דרשה זו לא נזכרה כלל בשני התלמודים ואף לא במדרשי ההלכה, ואין דרכם של רבותינו הראשונים לחדש מדעתם מדרשי הלכה. כל שכן במקום שהדעה החולקת, שיטת התוספות וסיעתם, מסתמכת ובאה על דרשה מפורשת של "תשבו כעין תדורו", הנזכרת במדרשי הלכה ובמקומות רבים בשני התלמודים.¹⁷

ואכן, הריטב"א בחידושו (כה: ד"ה ויש לשאול), לאחר שהביא בשם הרמב"ן את הלימוד של "אזרח רענן", הוסיף וכתב:

וכל מאי דאמרינן בכל דוכתא תשבו כעין תדורו מהכא נפקא לן, דהאי קרא גלי לן דמאי דכתיב "תשבו" אינה ישיבה כל דהוא, אלא ישיבה כעין דירה, כענין "וישב יעקב בארץ מגורי אביו" ואחרים בכתוב.

אפשר שהריטב"א הרגיש בקושי זה, שאין בכוחם ואין דרכם של ראשונים לחדש לימודים שלא נזכרו בתלמודים, ועל כן הוא מבאר שלימוד זה של "האזרח" אינו עומד בפני עצמו, אלא הוא חלק ממה שעומד מאחורי דרשת חז"ל הידועה "תשבו כעין תדורו", שמשמעותה לפי דבריו הללו היא דירה שהאדם יושב בה בנחת (וכך מתבאר גם מדברי הריטב"א במקום אחר (כו: ד"ה פרצה)).

נמצא, שגם התוספות וסיעתם וגם הריטב"א וסיעתו נסמכים על דרשת "תשבו כעין תדורו", אולם ההבדל ביניהם הוא שלפי תוספות הדרשה נשענת על עצם הבנת המילה "תשבו", ואילו לפי הריטב"א דרשה זו נשענת על הוראת המילה "אזרח", ועל כן גם משמעות הדרשה שונה ממשמעותה לפי דעת התוספות.¹⁸

17 וכך הקשה בתורה תמימה (ויקרא כ"ג, הערה קעב) וז"ל: "ודע שכתב הריטב"א בחידושו דמה שממעטין מחיוב סוכה פרט להולכי דרכים ושומרי פירות ומצטער וכיוצא בזה, משמע כן מלשון 'האזרח'... ולדעתי הנה לבד מה שיש לדון בטעם זה, לא אדע מה שני ליה הטעם דלא הוי 'תשבו כעין תדורו', וטעם זה הובא בגמרא לענינים כיוצא בזה, וצ"ע". מלבד זאת, כפי שהזכרנו, גם הרמב"ן, שהוא המקור לדברי הריטב"א הללו, כתב אפשרות זו רק בלשון ייתכן. ובלבוש (תרי"מ, ד) שהביא דבריהם כתב שהם "אסמכוה אקרא", וצ"ע.

18 הנה רבים מן הראשונים וכן רוב הפוסקים נקטו בדרכם של התוספות והרא"ם בביאור

מחלוקת אביי ורבא

אף ששיטת הריטב"א מבוארת, עדיין ישנה נקודה נוספת הזוקקת ביאור. הנה שנינו בגמרא (כו):

שומרי גנות ופרדסים פטורין בין ביום ובין בלילה. וליעברי סוכה התם
וליתבו, אביי אמר - תשבו כעין תדורו, רבא אמר - פרצה קוראה לגנב.
מאי בינייהו, איכא בינייהו דקא מנטר כריא דפירי.

קמן שנחלקו אביי ורבא בטעם הפטור של שומרי גנות. לדעת אביי הפטור נובע
מתשבו כעין תדורו, וכפי שביאר רש"י שם (ד"ה כעין) שהזיקתו תורה לדור בסוכה
עם כל מצעותיו וכלי תשמישו, ומפני שלא יכול לעשות זאת פטור לגמרי משיבת
סוכה. לעומת זאת לדעת רבא טעם הפטור הוא משום שאם השומר יישב בסוכה,
ינצלו זאת הגנבים ויגנבו מהפרדס. ומוסיפה הגמרא שיש נפ"מ ביניהם כאשר האדם
שומר על ערמת פירות, שלדעת אביי גם במקרה זה פטור, מפני שאינו יכול לשבת
שם עם כל כליו, אך לדעת רבא במקרה זה יהיה חייב, כי יכול לשבת בסוכה ועדיין
לשמור מתוכה על ערמת הפירות.

והנה כתבו שם התוספות (ד"ה פרצה) שגם רבא מודה לטעם של תשבו כעין תדורו,
שהרי זו ברייתא מפורשת. אולם הדבר מתמיה, שהרי אם כך יוצא לכאורה שאין
כל נפ"מ בין אביי לרבא במקרה של ערמת הפירות, שהרי גם לדעת רבא השומר
פטור במקרה זה מטעם תשבו כעין תדורו.¹⁹

טעם דין מצטער, וכן בגדרים הנובעים מכך. כך כתבו המרדכי (סימן תשי"מ), הגהות
אשרי (פ"ב סימן י"ב) ועוד ראשונים רבים, וכן פסק הרמ"א (סימן תרי"מ סעיף ד'),
וכן משמע מדברי האליה רבה (ס"ק ז), הגר"א (שם), המשנ"ב (ס"ק יג) ועוד.

אך יש מן האחרונים שהביאו להלכה את דעת הריטב"א, ואף כתבו כמה דינים היוצאים
לדינא משיטתו. כך לדוגמה הביא הלבוש (שם) את טעמו של הריטב"א, וכן הפרי מגדים
(מש"ז ס"ק ז) הביאו, ואף כתב שלפי זה גם מצטער שלא מחמת הסוכה פטור, וכן כתב
גם הנצי"ב במרומי שדה (סוכה כא: וכן שם כו.), ולקמן נביא דבריו.

19 וכן להלכה פסקו הראשונים כדעת רבא, ולכן כתב השולחן ערוך (סימן תרי"מ, סעיף
י') שאם השומר שומר רק על ערמת פירות הוא חייב בסוכה. אך לפי פשוט דברי
התוספות היה השומר צריך להיות פטור מן הסוכה גם במקרה זה, שהרי גם רבא
מודה לטעם של כעין תדורו.

ועיין עוד בחידושי הרא"ה ובחידושי הריטב"א שם, שמחד כתבו כדברי התוספות שגם

שיטת הנצי"ב

והנה ביישוב דברי התוספות ביאר הנצי"ב (כא: ד"ה תוס'), שאמנם גם רבא מודה לדרשת תשבו כעין תדורו, אך לדעתו זהו רק דין לכתחילה, שראוי לשבת בסוכה כעין בית, כפי שאמור בכרייתא שאדם מעלה את כליו הנאים ומצעותיו לסוכה. אך גם מי שלא יכול לשבת בסוכה ישיבת "כעין תדורו" – עדיין חייב לשבת בסוכה. ולכן לדעתו אין זה מהווה טעם לפטור במקרה של שומרי פירות, ומשום כך הוכרח רבא לתת את הטעם של פרצה קוראת לגנב. אביי לעומת זאת סובר שכעין תדורו הוא גם דין בדיעבד, ולכן מי שלא יכול לשבת בסוכה ישיבת "כעין תדורו" אינו חייב לשבת כלל בסוכה.²⁰

אך לפי זה קשה כיצד יכול רבא לחדש את דין מצטער, שפטור מן הסוכה גם בדיעבד, והרי לשיטתו דין כעין תדורו הוא רק דין לכתחילה, וגם אם הוא אינו מתקיים עדיין יש חובה לשבת בסוכה. וכתב הנצי"ב לחדש ולבאר את דעת רבא לאור דברי הריטב"א, שהוא לומד את פטור מצטער מהכתוב "האזרח", וטוען הנצי"ב שאמנם הלימוד של "כעין תדורו" לדעת רבא הוא רק לכתחילה, אך הלימוד של "האזרח" הוא גם לעיכובא, שאם אינו כאזרח רענן פטור מן הסוכה, וזהו יסוד דין מצטער לדעתו.

רבא מודה לדין כעין תדורו ופטר בשל כך מישיבה בסוכה, ומאידך כתבו שהשומר על ערמת פירות חייב לפי דעת רבא לשבת בסוכה, כפשטות הגמרא, והסבירו שלדעתו באופן כזה הוא נחשב "כעין תדורו", וצריך עיון (ראה להלן הערה 23).

20 הנצי"ב מוכיח יסוד זה ממחלוקת נוספת של אביי ורבא (כח:), שנחלקו מדוע יש צורך בהלכה למשה מסיני ללמד שנשים פטורות מסוכה, הרי נשים פטורות מכל מצוות עשה שהזמן גרמא. לדעת אביי הייתה הו"א שבגלל "תשבו כעין תדורו" תתחייב האישה לשבת עם בעלה, ואילו לדעת רבא הייתה הו"א לחייב נשים באכילת לילה ראשון כשם שהן חייבות באכילת מצה בלילה ראשון של פסח, מכוח גזרה שווה.

וביאר הנצי"ב, שלדעת אביי דין "כעין תדורו" נאמר לעיכובא, ולכן היה בכוחו, לולא ההלכה למשה מסיני, להטיל חובה חלוטה על ישיבת נשים בסוכה. אולם רבא ממאן בהסבר זה משום שכאמור לדעתו כעין תדורו הוא רק דין לכתחילה, ולכן לא היה ניתן להטיל מכוחו חיוב על הנשים לאכול בסוכה. משום כך הוא לא מקבל את הסברו של אביי אלא מציג הסבר אחר להווה אמינא לחיוב נשים, ולשיטתו אזיל. ועיין עוד בדברי התוספות (כא: ד"ה למדנו), שלדרכו של הנצי"ב אזלי כשיטת אביי בלבד, ואכמ"ל.

אמנם לענ"ד קשה לומר כדברי הנצי"ב, משום שכאמור לעיל, בדברי הריטב"א עצמו, שהוא המקור להצעת הלימוד מהכתוב "כל האזרח", מבואר להדיא שלימוד זה אינו עומד בפני עצמו אלא הוא רק כעין סיוע וביאור ללימוד של "תשבו כעין תדורו", שהוא עיקר הלימוד.²¹ וביארנו גם שהיה בהכרח לריטב"א לומר כן, מפני שאין דרכם של רבותינו הראשונים לחדש לימודים שלא נזכרו בגמרא.²²

סוף דבר, הן לדרכו של הריטב"א והן לדרכם של התוספות קשה קושיית הנצי"ב – אם לדעת רבא "תשבו כעין תדורו" אינו פוטר מחיוב סוכה הרי שלימוד זה לא יכול להיות מקור לדין מצטעה, ולדרכו של הנצי"ב, המציע את הלימוד של "האזרח", קשה – שאין לו בית אב לא בדברי הגמרא ולא בדברי רבותינו הראשונים, וכמו שנתבאר.²³

אפשר כמובן לחלוק על הנחת הנצי"ב ולומר שגם לדעת רבא דין "תשבו כעין תדורו" הוא לעיכובא. ואכן, ראשונים רבים ביארו כן, והסבירו שמחלוקת אביי ורבא נוגעת רק להיקף דין כעין תדורו, כלומר האם הוא כולל גם את המקרה של שומרי פירות או לא, אך עצם הדין הוא לעיכובא.²⁴ אך לכאורה מפשט הגמרא

21 יתרה מזאת, במחלוקת אביי ורבא לגבי שומרי פירות (כו.), המהווה את היסוד לדברי הנצי"ב, מבואר להדיא בחידושי הריטב"א שם נגד דעתו, דהיינו שגם לדעת רבא ישנם מצבים שבהם "כעין תדורו" פוטר מחובת סוכה, ואינו רק דין לכתחילה (אלא שבערמת פירות מתקיים לדעתו כעין תדורו, ולכן רק בזה נחלק עם אביי). ולדברינו הריטב"א לשיטתו אזיל, שהאזרח אינו עומד פני עצמו, ובהכרח שכולם מודים ללימוד של כעין תדורו, שהוא גורם מחייב גם בדיעבד.

22 הנצי"ב לשיטתו לא יכול לומר כן, כי לפי מה שחידש לדעת רבא שהלימוד של "תשבו כעין תדורו" הוא לכתחילה בלבד, ממילא הוא אינו יכול להוות מקור לדין מצטער שפטור מסוכה גם בדיעבד. על כן בהכרח חידש הנצי"ב שרבא נסמך על הלימוד של "אזרח רענן", ללא תלות בדרכת תשבו כעין תדורו.

ומכל מקום יש להקשות עוד על דברי הנצי"ב, שעצם השימוש בדברי הריטב"א בכדי לתרץ את שיטת התוספות, כאשר הריטב"א והתוספות חלוקים זה על זה להדיא, זו למעשה אחיזת החבל משני קצותיו, וזה כמעט לא ייתכן.

23 וכל שכן לפי מה שמבואר בדברי הרמב"ן עה"ת, שהלימוד של "האזרח" כלל לא נאמר לגבי מצטער אלא רק לגבי הולכי דרכים ושומרי פירות, ונמצא שכלל אין מקור לחידושו של הנצי"ב.

24 עיין רא"ה, ריטב"א, תוספות רא"ש ותלמיד הרמב"ן שם; וכן ר"ן יב. באלפס ד"ה רבא אמר; ועיין גם בפני יהושע (כו. ד"ה פירצה) ששלל לחלוטין את האפשרות שהציע הנצי"ב.

נראה כדברי הנצי"ב, שלדעת רבא דין "כעין תדורו" הוא רק דין לכתחילה ולא לעיכובא, וצריך עיון.

למען ידעו דורותיכם

אשר על כן נראה בחסדי השם עלינו להציע בזה ביאור חדש. הנה שנינו במשנה (ב.) בריש מכילתין, "סוכה שהיא גבוהה למעלה מעשרים אמה פסולה", ובגמרא שם גרסינן:

מנא הני מילי, אמר רבה דאמר קרא "למען ידעו דורותיכם כי בסכות הושבתי את בני ישראל", עד עשרים אמה אדם יודע שהוא דר בסוכה, למעלה מעשרים אמה אין אדם יודע שדר בסוכה משום דלא שלטא בה עינא.

כלומר, לדעת רבה, חלק מחובת הישיבה בסוכה הוא שהאדם ידע שהוא נמצא בסוכה, ובסוכה מעל עשרים אמה האדם אינו מודע לכך שהוא יושב בצל הסכך משום שהעין לא שולטת בו. לאחר מכן הגמרא מביאה שני הסברים נוספים לדין המשנה, של רבי זירא ושל רבא, ולבסוף אומרת: "כולהו כרבה לא אמרי, ההוא ידיעה לדורות היא". כלומר, האמוראים האחרים, ובכללם רבא – דחו את לימודו של רבה משום שלדעתם פסוק זה מדבר על ידיעה לדורות, וביאר רש"י (ד"ה ההוא): "לאו בידיעה דישיבת סוכה קא אמר, אלא בידיעות דורות הבאין היקף סוכות ענני כבוד הנעשה לאבות".

כלומר, גם רבי זירא ורבא מודים לרבה שישנה חובת ידיעה הנלמדת מפסוק "למען ידעו", אלא שלשיטתם הידיעה היא לא למודעות לסוכה שבה האדם יושב, שזה לדעתם לא נדרש, אלא זכירת ענני הכבוד שנעשו לאבותינו במדבר.²⁵

25 ומסתבר שכשם שלדעת רבה חובת הידיעה שיושב בצל סוכה זו היא ידיעה לעיכובא ולא רק דין לכתחילה, שהרי סוכה מעל עשרים אמה פסולה אף בדיעבד לדעתו מטעם זה, כך גם לדעת רבי זירא ורבא חובת הידיעה של זיכרון ענני הכבוד הנדרשת לשיטתם גם היא לעיכובא. עוד יש להוסיף כי מדברי רש"י (ב. ד"ה למען) עולה שגם רבה מודה שעיקר משמעות הכתוב היא לידיעה לדורות, ואם כן גם לדעתו קיימת חובה זו, אלא שהוא סובר שמלבד זאת ישנה חובה שאדם ידע שהוא יושב כעת בסוכה (ובזה חולקים עליו שאר האמוראים).

והנה כתב הטור (או"ח סימן תרכ"ה):

בסוכות תשבו שבעת ימים וגו' למען ידעו דורותיכם כי בסוכות הושבתו את בני ישראל בהוציאי אותם... והסוכות שאומר הכתוב שהושיבנו בהם הם ענני כבודו שהקיפן בהם לבל יכה בהם שרב ושמש, ודוגמא לזה ציונו לעשות סוכות כדי שזכור נפלאותיו ונוראותיו.

ותמה הב"ח (שם ד"ה בסוכות), מדוע נטה הטור מדרכו לפסוק הלכות והחל להאריך בדברי דרש, וכתב ליישב:

ויראה לי לומר בזה שסובר דכיון דכתיב למען ידעו וגו' לא קיים המצוה כתיקונה אם לא ידע כוונת מצות הסוכה כפי פשטה, ולכן ביאר לפי הפשט דעיקר הכוונה בישיבת הסוכה שיזכור יציאת מצרים.

דהיינו, הב"ח מחדש כי בשונה ממצוות אחרות, בסוכה כוונת תכלית המצווה היא חלק מהותי מן המצווה, וכאן התכלית היא זכירת ענני הכבוד שהיו במדבר כחלק ממנסי יציאת מצרים, ועל כן האריך הטור בזה. וכן פסקו עוד אחרונים, שכוונת זכירת ענני הכבוד ויציאת מצרים היא לעיכובא.²⁶ ולפי דברינו, מקור הדברים מפורש הוא בדברי הסוגיה ברף ב:; "ההוא ידיעה לדורות היא".

לאור זאת אפשר לומר שזהו המקור לדין מצטער שחידש רבא, שרבא לשיטתו אזיל, שכיוון שלמד מהכתוב "למען ידעו דורותיכם" שישנה חובה לכוון לזכור את ענני הכבוד, לכן פסק שמצטער, שמחמת צערו הוא טרוה, ואינו יכול לכוון ולידע את תכלית המצווה, הוא פטור.²⁷

26 כך כתבו הערוך לנר (ביכורי יעקב תרכ"ה, ס"ק ג) והגר"ח פלאגי (מועד לכל חי, סימן כ' אותיות יג-יד), וכן עולה גם מדברי הט"ז בסימן תר"מ שיוזכרו לקמן, וכן משמע מעוד אחרונים. ברם, הכרעת הפרי מגדים והמשנ"ב (סימן תרכ"ה, ס"ק א) אינה כן, ולדרכם אף שלכתחילה יש לעשות כן, בדיעבד כל שכיוון לצאת ידי חובת המצווה, אף שלא כיוון כלל לזכור את יציאת מצרים ואת ענני הכבוד, יצא.

27 לכאורה דברינו כנים רק לפי הב"ח וסיעתו, הפוסקים שכוונה זו מעכבת, ולכן דין הוא שמי שאינו יכול לכוון כוונה זו ייפטר מן הסוכה. ברם, לפי הפמ"ג וסיעתו שכוונה זו אינה מעכבת, אין בכך טעם לפטור את המצטער. ואולי אפשר לומר שאם זהו דין דאורייתא, אזי גם אם קיומו בפועל אינו מעכב אך האפשרות לקיומו מעכבת – פטור לכולי עלמא (כדין כל שאינו ראוי לבילה בילה מעכבת בו, וממילא כל שאינו יכול לכוון פטור לכולי עלמא).

לאור זאת הכל מיושב היטב. מחד אפשר לומר כפי שחידש הנצי"ב, שלדעת רבא דין תשבו כעין תדורו הוא רק דין לכתחילה, כפי שעולה לדעתו מהסוגיה בדף כו., ולכן הוא לא יכול להיות המקור לפטור מצטער, ומאידך בוודאי דרשת "האזרח" לבדה אינה יכולה להיות המקור, כמו שהוכחנו מדברי הריטב"א. ולדרכנו אפשר לומר שאכן המקור לפטור מצטער אינו תשבו כעין תדורו וגם לא "האזרח", אלא מקור שלישי – דין "למען ידעו דורותיכם".

כמובן שגם הסוגיות שמהם הקשו רבותינו הראשונים והאחרונים על שיטת הרא"ם, דהיינו מההווה אמינא לפטור את האבל מסוכה ומסוגיית סרחא דגרגישתא, מיושבות היטב לפי דרך זו, שוודאי המצטער הוא פטור בגברא ולא בחפצא, ובכל מקרה שדעתו של האדם טרודה עליו, ואין בכוחו לכוון – הוא יהיה פטור משיבת סוכה מדין מצטער, גם אם הצער לא נגרם מחמת הסוכה.²⁸

סיכום

עסקנו בסימן זה בדין מצטער פטור מן הסוכה. פתחנו בביאורם של בעלי התוספות, שכתבו שמקור דין זה הוא בדרשת "תשבו כעין תדורו". ראינו דרך דברי הרא"ם כי לפי שיטה זו הפטור קיים רק באופן שהסוכה היא זו שגרמה לצער, וכן שהיציאה מן הסוכה תבטל את הצער. כמו כן ראינו שהמוקד הוא בחפצא של הסוכה. לאחר מכן הצגנו את שיטת הריטב"א בשם הרמב"ן, הסובר שמקור דין זה הוא בכתוב "כל האזרח", שהוראת "אזרח" היא אדם שלו ורענן, למעט מצטער, וממילא המוקד הוא בגברא. ראינו כמה נפ"מ בין שתי השיטות, לגבי ההווה אמינא לפטור אבל מסוכה, לגבי הבונה סוכה במקום שבו יהיה לו בהמשך צער ועוד. לבסוף הראינו כי גם לפי הריטב"א מסתבר כי הלימוד של "האזרח" אינו עומד בפני עצמו, אלא

28 ועיין בט"ז תר"מ, ס"ק ח, שהעלה הבנה כזו בדין מצטער אך הלך בדרך אחרת ממה שכתבנו בשני מובנים. ראשית, לדעת הט"ז אין זו הבנה חלופית להבנת "כעין תדורו" שהציעו התוספות, כפי שאנו רצינו לומר, אלא לדעתו יש שני דינים בפטור מצטער, האחד שהוא חלק מ"כעין תדורו" כשיטת התוספות, והשני הוא דין עצמאי, מפני שלא יכול לכוון. שנית, הט"ז לא מביא שום מקור לדין העצמאי שחידש. ועיין בפמ"ג (משב"ז שם) שהלך בעקבות הט"ז והציע שהמקור לדין הוא מעצם המילה "סוכה" שמשמעותה היא רואה, כמו השם "ייסכה" שדרשו חז"ל שהכל סוכין ביופיה, והמעין יבחר, ואכמ"ל.

הוא רק גורם להבין אחרת את דרשת "תשבו כעין תדורו".

חתמנו בדברי הנצי"ב שמחדש שלפי רבא כל דין "תשבו כעין תדורו" הוא רק דין לכתחילה, ואם כך הוא מקשה כיצד יכול דין זה להוות פטור גם בדיעבד לאדם שמצטער. לאור זאת הצענו בעניותנו הסבר נוסף להבנת פטור המצטער בסוכה, אשר נובע מחובת הכוונה הייחודית הנדרשת בסוכה, וביארנו לפי הסבר זה כמה עניינים.